

Лупашку Д. В.

ВОЛЯ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНИЙ ЕЛЕМЕНТ ПРАВОЧИНУ

УДК 347.13

Постановка проблеми. Категорія «воля» має визначальне значення для права загалом і для цивільного права, зокрема, про- низуючи практично весь нормативний матеріал. Воля лежить в основі цивільної правосуб'єктності: особа здобуває можливість бути рівноправним учасником правовідносин, своїми діями набувати, змінювати чи припиняти для себе права й обов'язки, тільки після того, як вона набуває здатність самостійно формувати й виявляти волю. Наявність самостійної волі визначає суб'єкта права, відображаючи його взаємодію з реальністю. Воля є також фунда- ментальним елементом правочину. Саме воля відрізняє правочин як юридичну дію від подій, не залежних від волі фізичних чи юридичних осіб. Узгоджена воля лежить в основі договору, який породжує взаємні зобов'язання сторін.

Незважаючи на поширене використання терміну «воля» прав- вовими науками, його визначення не дається. У більшості нау- кових праць, які так чи інакше торкаються проблем волі у праві, немає спеціальних досліджень цієї категорії. Найчастіше вона сприймається вченими як щось загальновідоме і таке, що не по- требує роз'яснень. Саме це породжує виникнення різних поглядів щодо використання категорії воля для потреб цивільного права.

Ступінь наукової розробки проблеми. Питанню волі в пра- ві, в тому числі й цивільному, присвячували такі вчені, як Д. Д. Грімм, В. А. Ойгензіхт, С.Л.Рубінштейн, В. І. Селіванов та багато інших. Однак висновки вказаних досліджень не в повній мірі ви- світлюють проблематику даного питання та не дають можливості цілісного розкриття проблем значення волі в аспекті цивільного правочину. Тому метою даної статті є комплексний аналіз значен- ня категорії волі для укладення цивільного правочину.

Виклад основного матеріалу. Поняття волі було запозичене правом з філософії та психології, і ним було набуто сутнісні риси,

що характеризують волю як правову категорію. Як відзначав А. М. Васільєв, «особливість юридичних категорій у порівнянні з поняттями інших суспільних наук полягає в тому, що визначення або істотні ознаки деяких з них отримують своє закріплення в законі» [1, с. 92]. В зв'язку з цим волю необхідно розглядати комплексно, і з різних позицій, оскільки, як правильно відмітили автори енциклопедичного словника Ф. А. Брокгауза і И. А. Ефрона нез'ясованість ролі індивідуально-психологічного елемента в цивільному праві веде до безпринциповості і заважає ясному проведеному в життя його норм [2].

Ще з часів римського приватного права вказувалося на вольовий характер правочинів і підкреслювалась воля як їх складова [3, с. 129–130]. Так, римські юристи під правочином розуміли добровільно виявлену волю двох або більше сторін правочину про одне і те ж. Таким чином, в римському праві саме юридично визнана воля складала невід'ємну частину договору, дійсну для права.

У цивільному праві України правочинами визнаються дії осіб, спрямовані на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ст. 202 Цивільного кодексу України) [4]. Відсутність у визначенні правочину вказівки на волю її учасників зовсім не означає, що їй не надається жодного юридичного значення. Довести це твердження і є основною метою даної наукової статті.

Зазвичай правочин визначають як сукупність чотирьох елементів – суб'єктів, форми, змісту і волі. Відсутність будь-якого з цих елементів не дозволяє розглядати дію суб'єкта як цивільний правочин. Таким чином, об'єднуючи всі чотири обов'язкові елементи правочину, останній слід розглядати як правомірну вольову дію, меті якої надається правове значення.

У літературі були висловлені різноманітні погляди щодо поняття правочину та договору як його різновиду та значення волі для даних юридичних фактів. Так, наприклад, з позиції І. Б. Новицького «виражена кожною із сторін воля відповідають одна одній так, що можна визнати, що в правочині (мається на увазі його різновид – договір) виражається погоджена воля сторін». І там же:

«Договір – угода двох або більше осіб про встановлення, зміну або припинення правовідносин» [5, с. 95]. У роботах інших авторів звертається увага на те, що «договір – спільний вольовий акт його сторін». Або ж вважають, що «правочин (договір) включає і зустрічну волю, і її тотожність», а також одночасно визнають договір спільним вольовим актом [6, с. 85].

Нескладно помітити, що наведені визначення при всій їх різноманітності зводяться до двох варіантів. Прихильники однієї точки зору акцентують увагу на внутрішній суті договору (збігу волі сторін), а прихильники іншої – на зовнішній формі, яку договір приймає (мається на увазі головним чином єдиний вольовий акт). Оскільки відзначена прихильниками як однієї так і іншої позиції характеристики дійсно властиве відповідному поняттю, немає підстав протиставляти вказані точки зору.

Г. Ф. Шершеневич визначав правочин як «таке вираження волі, яке безпосередньо спрямоване на певний юридичний наслідок, тобто на встановлення, зміну або припинення юридичних відносин» [7, с. 150–151]. Цей підхід до визначення правочину зберігся і до цього дня.

На думку Ю. Е. Добриніна правочин повинен відповідати наступним ознакам: по-перше, правочином є юридичний факт; по-друге, правочин – вольовий акт, який передбачає наявність в особи певного рівня свідомості і волі, що дозволяють їй давати звіт в своїх діях і керувати ними; по-третє, правочин, будучи вольовою юридичною дією характеризується особливою спрямованістю; по-четверте, істотною ознакою є те, що правочин – правомірна юридична дія [8, с. 196–199]. Це переважна думка більшості науковців на сьогодні.

Більш того вважаємо за доцільне погодитись з думкою К. В. Скіданова про те, що усі ознаки правочину так чи інакше обумовлені волею осіб, які їх вчиняють, серед яких: правомірність правочину як дії, вольовий характер та наявність мети, на досягнення якої спрямована дана дія [9, с. 277].

З аналогічних позицій розглядаються правочини і за рубіжем. У Японії, наприклад, розуміють правочин, як: «1) вольову

дію (або волевиявлення); 2) правомірну дію; 3) яка здійснюється суб'єктами цивільного права» [10, с. 38, 167]. Аналогічно і в Німеччині: «Під правочином розуміється будь-яка дія, при якій людська воля спрямована на досягнення правового результату і цей результат настає внаслідок того, що правопорядок визнає таку волю як підставу для настання відповідного правового наслідку» [11, с. 160].

Проте існують і інші точки зору. Так, Д. Д. Грімм [12, с. 54] наводить думку А.Ф. Брінца, згідно якої воля об'єктивного права, а не намір і воля особи, надає дії характер правочину. Для виникнення правочину необхідна воля особи, але значення їй надаватиметься не як самостійному явищу, а як складовій частині правочину. Далі Д. Д. Грімм посилався на Шлоссмана, який вважав, що воля особи взагалі не має значення для правочину, оскільки наслідки правочину настають незалежно від волі зацікавлених осіб. Сам Д. Д. Грімм говорить про те, що категорії «воля» і «об'єктивне право» – взаємозв'язані і взаємообумовлені: «з одного боку, що юридичні наслідки правочинів настають не тому, що цього бажають зацікавлені особи: приватна воля формулює лише бажані для неї припущення, але не від неї залежить надання цим припущенням юридично обов'язкової сили; з іншого боку, об'єктивне право не породжує жодних реальних наслідків, а встановлює лише абстрактні критерії, на підставі яких проводиться оцінка сили і значення конкретних вольових актів, що виражаються у формі правочину» [12, с. 56]. Зрештою, як правильно відмітив Н. Л. Дювернуа спір про те, що має пріоритет: воля або положення закону, не має вирішення через рівність обох цих елементів [13, с. 68].

Отже, вважаємо, що правочин є явищем, створеним частково законодавством, а частково волею осіб. Проте однозначно можемо стверджувати, що воля неминуче присутня в правочині. Тому виникає необхідність в з'ясуванні питання: що варто розуміти під вольовим елементом цивільного правочину та яка його специфіка?

Волю в правочині традиційно визначають як психічне регулювання поведінки суб'єкта, результатом якого є укладення правочину. Проте зустрічаються і інші точки зору. Так, В. П. Шахматов вказував, що воля в правочині є свідомою цілеспрямованістю суб'єкта, яка обумовлюється тими потребами, пізнана необхідність задоволення яких викликала його здійснення [14, с. 40]. В. А. Ойгензіхт, критикуючи точку зору В. П. Шахматова, відзначав, що воля в правочині «не просто, а вірніше, не лише цілеспрямованість суб'єкта, а психічне регулювання його поведінки, результатом якого є укладення правочину» [15, с. 208]. На його думку, внутрішню волю не слід зводити лише до одного бажання.

Погоджуючись з науковцями зазначимо, що волю дійсно не можна ототожнювати з бажанням, оскільки під волею необхідно розуміти весь процес волеутворення від виникнення певної потреби (бажання) до ухвалення конкретного рішення і його реалізації.

Вітчизняне законодавство визначає правочин через дію, тому варто зауважити, що категорія «дія» в психології володіє певною структурою. Формування волі відбувається під впливом потреб, необхідність задоволення яких викликала здійснення правочину. Потреба відбивається в свідомості і з'являється у вигляді потягу, а вже потяг, будучи усвідомленим, перетворюється на конкретне бажання, виступаюче основою мотивації майбутньої дії. Різні бажання приводять до боротьби мотивів, вибираючи з них пріоритетні, особа формує для себе остаточну мету і приймає конкретне рішення. Для того, щоб приступити до здійснення наміченої мети, суб'єкт повинен також обрати способи і засоби її досягнення [16, с. 213]. При цьому вплив волі не закінчується усвідомленням мети і обранням засобів і способів її досягнення. Можна також сказати, що процес здійснення дії на кожному етапі опосередковується волею. Будучи регулюючою стороною свідомості, воля сприяє здійсненню дії, дозволяє людині управляти своєю поведінкою в ході її реалізації.

Процес формування волі, аналогічно структурі дії, можна представити у вигляді ряду стадій, як це було зроблено І. Б. Но-

віцьким і Ф. С. Хейфецом. Якщо І. Б. Новіцький відзначав, що перш за все передбачається усвідомлення цілі дії і тих засобів, за допомогою яких можна досягти наміченої мети; усвідомлення, обдумування завершується ухваленням певного рішення волі особи [17, с. 19], то Ф.С. Хейфец вказував, що процес формування волі, спрямований на здійснення правочину, складається з трьох стадій: «виникнення потреби, вибір способу її задоволення, ухвалення рішення укласти правочин» [18, с. 4]. При цьому всі три стадії формування волі відносяться до внутрішніх процесів, що залишаються невідомими для оточуючих.

Не зважаючи на визначальну роль волі в правочині, для його вчинення недостатньо лише внутрішньої волі. Не виражена ззовні воля не має юридичного значення, оскільки волю особи можна оцінити лише за допомогою волевиявлення. Тільки таким чином воля стає відома іншим учасникам цивільного обігу і може породжувати правові наслідки.

Волевиявлення як відзеркалення волі особи, що здійснює правочин, може бути виражене в будь-якій, передбаченій законом для даного виду правочину формі (усній, письмовій, за допомогою конклюдентних дій). Для того щоб воля суб'єкта, що здійснює правочин, стала доступною іншим особам і спричинила бажані для суб'єкта наслідки, вона має бути здійснена в передбаченій законом формі. Форма правочину необхідна для визначення внутрішньої волі суб'єкта правочину і його дійсності.

Єдність волі і волевиявлення особи, що здійснює правочин, є однією з умов дійсності правочину. Волевиявлення повинно правильно відображати внутрішню волю і бути доведене до відома всіх учасників правочину. Як відзначають О. С. Іоффе і Ю. К. Толстой, правочин «розглядається як вольовий акт і, отже, повинен володіти всіма характерними йому властивостями, включаючи внутрішню волю (бажання укласти правочин) і волевиявлення (висловлювання цього бажання ззовні тим або іншим способом). Іншими словами, він є необхідною єдністю внутрішньої волі і волевиявлення осіб, здійснюючих правочин» [19, с. 43].

Говорячи про договірні відносини, слід зауважити, що вони передбачають не тільки наявність вольових відносин, чи регуляцію вчинку, але і узгодженість волі учасників цих відносин. Питання про узгодженість волі – давнє питання юридичної науки і практики. Правда, воля в цьому випадку незрідка трактується як бажання, що як вже зауважувалось, є помилковим. Так, ще в римському цивільному праві вказувалося, що дійсним є бажаний правочин. Лише виявлена воля (бажання) в зовнішній світ свідчить про юридичний правочин [20, с. 11, 112, 140]. Таке твердження не відповідає самому сенсу узгодженості воль (погодженій волі). Звичайно, бажання – важливий і багато в чому вирішальний критерій узгодження, але не єдиний. Коли ми говоримо про погоджену волю, ми маємо на увазі весь регулятивний процес. Договір – це акт волі сторін, спільний вольовий акт, погоджена воля учасників договору.

Правий Ф. І. Гавзе, який відзначив, що збіг воль зовсім не означає їх тотожності. Правильніше говорити в більшості випадків про «зустрічну волю», яка і створює спільний вольовий акт [21, с. 85, 86]. На відміну від розбіжності між дійсною і виявленою волею суб'єкта правочину, що тягне його недійсність, в разі неспівпадання двох зустрічних воль контрагентів в договорі, такий договір вважається неукладеним, оскільки між сторонами не досягнута згода щодо всіх істотних умов договору.

Що ж стосується одностороннього правочину, то для його існування жодного вираження зустрічної волі (у вигляді згоди на його виконання) не потрібно, інакше це був би вже двосторонній правочин – договір [22, с. 92–97]. Коли йдеться про односторонні правочини, вольовий процес слід вважати завершеним, а правочин, таким що вчинений в той момент, коли суб'єкт виразить свою волю щодо всіх істотних умов правочину в належній формі. Від згоди або незгоди особи, яка виконуватиме волю суб'єкта такого правочину, не залежить його дійсність. Односторонній правочин, зокрема, заповіт вважатиметься вчиненим навіть в тому випадку, якщо жодних фактичних наслідків він не викличе, а настануть лише юридичні наслідки. Так, після смерті заповідача відбудеть-

ся відкриття спадщини, і юридичне виконання волі заповідача полягатиме в тому, що у спадкоємця виникне право на прийняття спадщини, і як наслідок – перехід до нього прав і обов'язків спадкодавця, фактично ж він може відмовитися від їх прийняття.

Висновки. Отже, відзначаючи, що цивільним правочином є дія, неминуче приходимо до висновку про те, що в основі дії лежить воля, отже, правочин за своєю суттю є волею особи, яку слід розуміти як весь процес волеутворення від виникнення певної потреби (бажання) до ухвалення конкретного рішення і його реалізації, а тому вольовий елемент цивільного правочину включає як власне волю (внутрішній психічний процес), так і волевиявлення (зовнішню реалізацію вольового рішення). При цьому вольовий процес не завершується моментом формування волі і повідомлення її контрагенту за правочином. Дуже важливо також, щоб виявлена воля одного суб'єкта в правочині збіглася з волею іншого, тобто єдність двох зустрічних воль (це стосується двохсторонніх або багатосторонніх правочинів – договорів).

1. Васильев А. М. *Правовые категории: Методологические аспекты разработки системы категорий теории права* / А. М. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1996. – 263 с.
2. *Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона* / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vohi.net/brokgauz/index.html>.
3. Дождев Д. В. *Римское частное право* / Д. В. Дождев. – М., 2002. – 784 с.
4. *Цивільний Кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV // Відомості Верховної Ради України*. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
5. Новицкий И. Б., Луниц Л. А. *Общее учение об обязательстве* / И. Б. Новицкий, Л. А. Луниц. – М. : Юрид. Лит., 1950 – 412 с.
6. Гавзе Ф. И. *Социалистический гражданско-правовой договор* / Ф. И. Гавзе. – М. : Госюриздат, 1972. – 671 с.
7. Шершеневич Г. Ф. *Курс гражданского права* / Г. Ф. Шершеневич. – Тула, 2001. – 720 с.
8. *Гражданское право : [учебник для вузов : в 2-х ч.] – Часть первая* / [под ред. Т.Н.Илларионовой, Б.М. Гонгалов, В.А. Плетнева]. – М. : Норма, 2000. – 503 с.

9. Скіданов К. Д. До проблематики доведення тісного правового зв'язку деяких ознак правочину крізь призму волі та волевиявлення осіб, які його вчиняють / К. Д. Скіданов // Право і безпека – 2012. – № 1. – С.277–281.
10. Пиляева В. В. Гражданское и торговое право Японии / В. В. Пиляева. – М. : Изд-ль Калашиников А.В., 2001. – 256 с.
11. Шапп Я. Основы гражданского права Германии : [учебник] / Я. Шапп. – М. : Изд-во БЕК, 1996. – 304 с.
12. Гримм Д. Д. Лекции по догме римского права / [под. ред., с предисл. В. А. Томсинова]. – М. : Зерцало, 2003. – 496 с.
13. Дювернуа Н. Л. Чтения по гражданскому праву / Н. Л. Дювернуа. – СПб., 1898. – Т. 1. – 324 с.
14. Шахматов В. П. Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия / В. П. Шахматов. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1967. – 311 с.
15. Ойгензихт В. А. Воля и волеизъявление : очерки теории, философии и психологии права / В. А. Ойгензихт. – Душанбе : Дониш, 1983. – 256 с.
16. Филиппов М.М. Понятие воли в советской психологии: Опыт определения воли / М. М. Филиппов // Проблемы методологии и логики наук. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1969. – Вып. 5. – 290 с.
17. Гавзе Ф. И. Сделки. Исковая давность / Ф. И. Гавзе, И. Б. Новицкий. – М. : Госюриздат, 1954. – 245 с.
18. Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по советскому гражданскому праву : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук : спец. 12.712 – гражданское право; гражданский процесс / Ф. С. Хейфец – М., 1972. – 16 с.
19. Иоффе О. С. Основы советского гражданского законодательства / О. С. Иоффе, Ю. К. Толстой. – Л. : Издательство ЛГУ, 1962. – 216 с.
20. Барон Ю. Система римского гражданского права. Книга 1. Общая часть / Ю. Барон ; [пер. с нем. Л. Петражицкого]. – СПб. : Издание московского юридического магазина А.Ф. Сорова, 1898. – 244 с.
21. Гавзе Ф. И. Обязательственное право (общие положения) : [учебник] / Ф. И. Гавзе. – Минск : Из-во БГУ им. В.И.Ленина, 1968. – 126 с.
22. Чистяков К. Е. Правовая природа одностороннего отказа от исполнения договора // Правовые проблемы укрепления российской государственности : [сб. статей] / [под ред. В.Ф. Воловича]. – Томск. – 2000. – Ч. 5. – С. 92–97.

Лупашку Д. В. Воля як фундаментальний елемент правочину

Дана стаття присвячена обґрунтуванню волі як основоположного елемента правочину. Автором доводиться, що визнання цивільним законодавством правочину як дії, неминуче приводить до висновку, що в основі дії лежить воля, а тому правочин за своєю суттю є волею особи, яку слід розуміти як весь процес волеутворення від виникнення певної потреби (бажання) до ухвалення конкретного рішення і його реалізації. При чому вольовий елемент цивільного правочину включає як власне волю (внутрішній психічний процес), так і волевиявлення (зовнішню реалізацію вольового рішення).

Ключові слова: воля, волевиявлення, правочин, елементи правочину.

Лупашку Д. В. Воля как фундаментальный элемент сделки

Данная статья посвящена обоснованию воли как основополагающего элемента сделки. Автором доказывается, что признание гражданским законодательством сделки как действия, неизбежно приводит к выводу, что в основе действия лежит воля, а потому сделка по своей сути является волей лица, которую следует понимать как весь процесс волеформирования от возникновения определенной потребности (желания) до принятия конкретного решения и его реализации. Причем волевой элемент гражданской сделки включает как собственно волю (внутренний психический процесс), так и волеизъявления (внешнюю реализацию волевого решения).

Ключевые слова: воля, волеизъявление, сделка, элементы сделки.

Lupashku D.V. Intention (mens) as a fundamental element of the transaction

This article is focuses on the intention (mens) as a fundamental element of the transaction (deed). The author argues, that the recognition by civil law of transaction (deed) as act, inevitably leads to the conclusion, that the basis of act is intention (mens). Therefore the transaction is inherently a will of person, which should be understood as the entire process of intention (mens) formation from the origination of certain needs (desire) to making a particular decision and its implementation. Moreover volitional element of civil deed includes both own will (internal mental process), and declaration of intention (willingness) (external implementation of volitional decision).

Key words: will, transaction, element of the transaction

Марценко Н. С.

**ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ
ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ МЕЖІ І
ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ НА ЖИТЛО**

УДК 347

Постановка проблеми. Проблема здійснення житлових прав посідає одне із центральних місць у сучасній цивілістичній правовій доктрині. Особливо актуальним дане питання є в умовах